

УДК 2:21:211:211.5

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ НА СУЧАСНІ СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АТЕЇСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Р. ДОКІНЗА В КНИЖІ «ІЛЮЗІЯ
БОГА»**

А.О. ЧЕРНЕНКО

Центр гуманітарної освіти НАН України, Київ, Україна
annaflyche@gmail.com

В статті йдеться про погляди Річарда Докінза, викладені ним в книзі «Ілюзія Бога», що була перекладена українською мовою в 2018 році. Особлива увага приділяється теорії, згідно якої ідея Бога є гіпотезою, та аргументам, які заперечують існування (буття) Бога, творчого задуму та спрощуваної складності.

Продемонстровано, чому Річард Докінз вважає, що мораль не пов'язана з релігією. Зазначено негативні наслідки впливу релігії на суспільство. В кінці статті автор приходить до висновку, що книга позбавлена науковості і розрахована на широку читачську аудиторію. Попри це в ній аналізуються розрізнення атеїзму та агностицизму, значення теорії еволюції, критичність на погляди теїстів та релігійних ідей в цілому.

Ключові слова: Бог, гіпотеза, творчий задум, агностицизм, атеїзм, теорія еволюції, релігійні ідеї.

**THE INFLUENCE OF RELIGIOUS IDEAS ON THE SOCIAL
PROCESSES FROM THE PERSPECTIVE OF ATHEISTIC VIEWS
OF
R. DAWKINS IN «THE GOD DELUSION»**

A.O. CHERNENKO

Center of humanitarian education of National Academy of
Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine
annaflyche@gmail.com

This article is dedicated to Richard Dawkins' views lighted in his book «The God Delusion», which was translated into Ukrainian in 2018. Special attention is payed to the theory, that God's idea is only hypothesis, and also to the arguments which directed against God's existence, creation

plan and simplified complicacy. It shows why Richard Dawkins concedes, that morality's origin is not connected with religion and where he sees the negative results of religion's influence on a society. At the end of the article there's a conclusion that this book is not ousel loaded with religious studies and is accessible to broad audience. But this book has analysis of distinction of atheism and agnostycyzm, the significance of evolution theory, critique on atheists' views and religious ideas in general.

Key words: God, hypothesis, creative idea, agnosticism, atheism, theory of evolution, religious ideas.

Вступ. Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями. Релігійний фундаменталізм, реакцією на який став «Новий атеїзм», визначив таку, не притаманну більшості, створену сучасним західним вільнодумством характеристику «нового атеїзму», як різка критика в сторону релігії і можливість на академічному рівні піднімати питання верифікації гіпотези Бога. Рух «Нових атеїстів», які за основу взяли або ідеї, або гіпотези Річарда Докінза, останні п'ять років не є надто активним, не дивлячись на те, що у самого Р. Докінза в жовтні 2019 року вийшла книга «Зростання Бога: посібник для початківців», яка спрямована саме на молодь. Попри те, що в соціологічному дослідженні Центру Розумкова значиться, що число невіруючих знизилось – з 12% у 2000 р. до 5% у 2018 р., в світових аналітичних даних, що представила Кері Осгуд в 2019 році число атеїстів і агностиків близьке до 11,8%. В 2018 році в Україні вийшов переклад однієї із найвідоміших книг Р. Докінза «Ілюзія Бога».

Мета статті – проаналізувати книгу «Ілюзія Бога» Річарда Докінза; виокремити ключові положення щодо критики релігії, розуміння того, хто такі атеїсти і чим вони відрізняються від агностиків; яким чином мораль та етика може існувати без релігії і в чому вбачає автор загрозу для суспільства релігійних ідей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тези «Бога майже напевно нема» і «Оскільки гіпотеза про Бога не витримає критики» можна знайти на сторінках книги «Ілюзія Бога» Річарда Докінза, переклад якої з англійської мови на українську здійснив Тарас Цимбал у 2018 році. Англійськомовна публіка мала змогу вперше побачити книгу в оригінальній назві «The God Delusion» у 2006 р. Р. Докінз – відомий англійський етолог, біолог і популяризатор науки, був викладачем в Оксфордському університеті з 1995 року по 2008 рік. Отримав премії Майкла Фарадея, Кістлера. Перша праця, яка привернула увагу наукових кіл – «Егоїстичний ген». У книзі понад 10-ти розділів, які умовно

можна розділити на три ключові частини: гіпотеза Бога, мораль та етика, безпека релігії. З них впливає наступне:

- Релігійні питання повинні бути доступні для академічної критики. Відтак гіпотеза про Бога може піддатися спробам наукової верифікації, навіть якщо достовірно неможливо її підтвердити чи спростувати. Оскільки немає гарантій того, що такий час не з'явиться, «Існування чи неіснування Бога – це характеристика всесвіту, яку можна науково перевірити принаймні в теорії, якщо не на практиці» [1, с. 57].

- Мораль та етика притаманні не лише релігійним людям. А питання добра чи зла не беруть свої витoki в релігії. «Дарвіністський природний відбір – єдине на сьогодні відоме розв'язання проблеми походження всієї інформації» [1, с. 119]. Звідси він вибудовує ряд нових питань, на кшталт: Чи є в релігії сенс? Яка причина появи релігії? Чи справді релігія необхідна людям для втіхи та натхнення?

- Безпека релігії полягає в тому, що ще з дитинства вчить дітей вірити, а не думати, підтримує фанатизм, гомофобію і нав'язує ряд ідей, які екстремісти можуть використати зі своєю метою, готуючи людей-смертників. «Фундаменталістська релігія схилена на тому, щоб завдати незліченим тисячам невинних, добродушних, допитливих умів здобути наукову освіту. Нефундаменталістська, «притомна релігія, не обов'язково впадає в таку крайність. Але, навчаючи дітей змалечку, що беззастережна віра – це чеснота, вона торує шлях для фундаменталізму» [1, с. 300].

Вже на перших сторінках Р. Докінз пише, що мета книги – допомогти усвідомити, що бути атеїстом – реальна смілива можливість. Атеїст може бути щасливою, врівноваженою, інтелектуальною та самодостатньою людиною. Слід пишати тим, що ви є атеїстом. Оскільки атеїзм майже завжди свідчить про здорову самостійність розуму, сильний здоровий глузд [1, с. 9]. Р. Докінз в більшій мірі орієнтується в книзі на широке поле пересічних американців, а не на вузьке наукове середовище. Автор вважає, що більшість науковців є атеїстами, проте вони бояться про це говорити, або ж свідомо не говорять через політичні процеси в Америці, де рівень віруючих є надто високим.

Окрему увагу в книзі приділено тому, що деяким вченим-фізикам, зокрема А. Ейнштейну і С. Гокінгу, приписують те, що вони були релігійними. Проте автор робить розрізнення віри в надприродне і ейнштейнівської релігії. Р. Докінз розділяє також надлюдське і надприродне. Ілюзорними вважає саме надприродні божества. Для Ейнштейна «Бог» – поетична метафора. Епітет «релігійний» збиває з пантелику, тому Р. Докінз його уникає. Проте каже, що узагальнити кредо

ейнштейнівської релігії можна за допомогою такого вислову: «Відсуття, що поза тим, що ми проживаємо своїми органами чуття, існує реальність, яку не може досягнути наш розум і яка долинає до нас лише у вигляді непрямого й слабкого відлуння, і є релігійною. У цьому сенсі я релігійна людина» [1, с. 36]. У цьому сенсі релігійним себе називає і Р. Докінз, зазначаючи, що «не може досягнути» не означає «ніколи не зможе досягнути».

Р. Докінз прозелітично сподівається, що той, хто дочитає книгу до кінця, повернеться до атеїзму, або щонайменше, у такої людини з'являться сумніви в існуванні Бога. Акцентує, що часто при протиставленні агностицизму і атеїзму, другому приписується догматизм, притаманний релігійній вірі, в той час, як агностицизм здається абсолютно обгрунтованою позицією. Щоправда, Р. Докінз виділяє два типи агностицизму: тимчасовий практичний агностицизм (ТПА) і постійний принциповий агностицизм (ППА). Перший займає правомірну вичкувальну позицію в питаннях, на які може бути дана відповідь, але поки бракує доказів, або вони є незрозумілими. Постійний принциповий агностицизм (ППА) – неможлива остаточна відповідь, хоч скільки б доказів було надало, оскільки сама ідея доведення тут не спрацює. Агностицизм у питанні про існування Бога належить до ТПА – тимчасово нерозв'язаних. Це питання входить до сфери компетенції науки [1, с. 54]. Р. Докінз вважає, що коли мова йде про питання існування Бога, варто враховувати традиції ймовірностей, а не зосереджуватись на абсолютній неможливості доказу або спростуванні існування Бога, як це робить Томас Генрі Гакслі.

Для підкріплення позиції науковець наводить сім контрастних категорій, за допомогою яких розділяє різні судження людей про Бога. Перша позиція – абсолютної впевненості від теїстів, які стверджують, що вони не вірять в існування Бога, а знають про нього. Остання позиція атеїстів, які впевнені, що знають, що Бога немає. Проте Р. Докінз зараховує себе до шостої категорії (хоча тяжіє до сьомої), яка говорить, що «ймовірність існування Бога дуже низька, але не нульова». Не може знати напевно, але вважаю, що існування Бога дуже малоімовірно, тож я живу з припущення, що Бога немає [див.: 1, с. 58].

Р. Докінз апелює більше до доказів та аргументів, аніж до віри чи релігійних почуттів. Переконалий, що сама природа віри передбачає здатність дотримуватись переконань, для яких немає достатніх підстав. При цьому стверджує, що якщо всі докази у всесвіті виявилися на користь креаціонізму, він би першим визнав це і відразу ж передумав би.

У свою чергу автор пропонує дві конкуруючі гіпотези:

1. Всесвіт – результат дизайнерських рук (в контексті теїзму).
2. Всесвіт – результат природного еволюційного процесу.

Автор книги «Ілюзія Бога» вважає, що появі творчого розуму повинен передувати довготривалий розвиток, тож він міг з'явитися на пізніх етапах формування всесвіту, а отже, не міг його створити [1, с. 37].

Р. Докінз критикує С. Гулда, який вважає, що наукові методи неспроможні дати відповідь на питання про керування природою Богом. Введена Гулдом аббревіатура «NOMA», що в перекладі з англійської означає «недотичні царини» розділяє ті питання, якими має займатися наука, а якими релігія. Таким чином, релігія не повинна втручатися в питання науки, а наука в питання релігії. Натякаючи на С. Гулда, пише: «Всім, хто хоче зрозуміти публічні заяви науковців про релігійні питання, не слід забувати про політичний контекст: запеклу війну культур, яка роздирає сучасну Америку» [1, с. 77].

Спробам спростувати докази існування Бога Р. Докінз присвячує третій розділ. Варто зазначити, що контраргументи щодо доказів носять частково комічний характер. Наприклад, щодо четвертого доказу Тома Аквінського про доказ найвищої міри, в якому йдеться про те, що про досконалість предмету говорять лише через порівняння з самим досконалим. Це означає, що існує саме благородне і досконале, і це є Бог. Річард Докінз вважає цей доказ безглуздим і наводить приклади із рівнями смертності людей, у відповідності до абсолютного рівня смертності, втіленням якого є Бог.

Щодо доказів богослова Тома Аквінського, то перші три – про першорудий, безпричинну причину і космологічний доказ – опираються в своєму аргументі на нескінченний ланцюг питань, який передбачає один одного і взаємозначає. На думку Р. Докінза, навіть, якщо допустити, що в кожному ланцюгу є кінець, який і є початком наступного ланцюга, це не означає, що перед Богом не було іншого ланцюжка, але якщо допустити, що все-таки був, то це не означає, що Богу притаманні ті якості всемогутності, якими зазвичай наділяють Бога. Про теологічний доказ буття Бога присвячено окремий розділ. Протиставлення йому автор знаходить саме в еволюційній теорії Ч. Дарвіна.

Онтологічний доказ Ансельма Кентерберійського, вважає Р. Докінз, виведено з гри слів. І на противагу цьому доказу він наводить імена ряду філософів, котрі пропонують спростування онтологічного доказу, зокрема, Д. Г'юма та І. Канта. Ставку Б. Паскаля, яку згадує в

книзі, визначає лише як аргумент на користь того, щоб вдавати віру в Бога.

Особливу увагу Р. Докінз приділяє саме доказу неймовірностей, який є найпопулярнішим аргументом теїстів на користь існування Бога. Р. Докінз вважає цей аргумент сильним і неспростовним, проте як таким, що при детальному аналізі доводить відсутність існування Бога. Саме природний відбір вважає його інструментом, котрий дробить проблему неймовірностей на дрібні фрагменти. Показовим є те, що Р. Докінз все-таки визнає, що природний добір у сфері фізики та космології не пояснює і не підтримує повноцінно ідею творчого задуму, хоча б настільки, як в біології. Теїсти природний добір використовують у вигляді контраргументу, пояснюючи його як інструмент, яким Бог здійснює своє творіння.

Одна з особливостей Дарвінської теорії – це демонстрування того, що будь-яка складність є спрощеною. Навіть там, де спочатку не вдалося знайти можливість спрощення (наприклад, око), з часом більш глибоких досліджень було вирішено. Проте сам Дарвін неодноразово акцентує, що якщо допустити існування Бога, то єдине, що відомо, це те, що він буде мати неспрощовану складність. Саме неспрощована складність лягла в один із аргументів Річарда Докінза проти істинності існування Бога. Тобто, чим складнішим є об'єкт, тим менша ймовірність, що він існує, а тим паче в першооснові. А. Плантіна пропонує контраргумент, в якому йдеться, що для віруючої людини складність із частин можлива лише в матеріальних речах, а Бог не є матеріальним чи втіленим. Бог є простим.

Одна із претензій до креаціоністів лежить саме на периферії знання і незнання. Науковці визнають, що є ряд питань, на які відповіді немає, або знань недостатньо для достовірної відповіді. А креаціоністи, як вважає Річард Докінз, заповнюють все незнання Богом. Такий підхід вважає одним із негативних наслідків релігії.

У главі книги «Чи має моральність еволюційне походження?» Р. Докінз виводить на основі теорії Дарвіна, що «основоположна одиниця в ієрархії життя, яка виживає і передається через фільтр природного добору, повинна мати схильність до егоїзму» [1, с. 226]. Моральність та альтруїзм, на думку Р. Докінза, виникають саме завдяки егоїзму. Це пояснюється тим, що гени, на відміну від інших груп організмів, мають схильність до копіювання, а як наслідок – вони конкурують між собою. Для того, аби ген міг зберегти власну ідентичність, організм програмується на егоїзм та/або альтруїзм.

У книзі «Ілюзія Бога» Р. Докінз виділяє щонайменше чотири основні причини, які спонукають до альтруїзму, прояву щедрості, справедливості та турботи:

- генетична спорідненість;
- реципрокні прояви вигоди;
- репутація;
- прояв щедрості як демонстрації.

Особливо варто зазначити, що ідея промаху та побічного продукту лягла в основу того, що люди почали дбати не лише про власний генетичний рід, а й про інших. У своїй рецензії на книгу «Ілюзія Бога» ісландський дослідник Гудмундур Інгі Маркуссон стверджує, що Річард Докінз використовує поняття «побічний продукт» зовсім не в тому сенсі, в якому це поняття зазвичай використовується в когнітивній науці про релігію. Він пише, що «через те, що розвинулися психологічні схильності, людська свідомість не може бути засвоюючим механізмом загальної спрямованості, який рівним чином підбирає і передає будь-яку безглузду ідею, на яку натикається. Релігійні ідеї пристосовані до того, щоб специфічним чином збуджувати наш когнітивний апарат і, відповідно, особливо швидко засвоюватися, запам'ятовуватися і передаватися. Все це протилежно намальованому Докінзом образу дитячої свідомості, а також його ідеям про коріння релігії» [2, с. 26].

Це спонукання до альтруїзму обумовлене лише збереженням та продовженням виду. Р. Докінз вважає, що моральність вбудована в наш мозок, просто раніше не було потреби це усвідомлювати. Для того, щоб продемонструвати, що моральність вбудована в нашу свідомість, Р. Докінз наводить різноманітні докази різних експертів, зокрема, Гарвардського біолога Марка Гаузера. Цитуючи Гаузера, Р. Докінз показує тотожність його позиції: «Основою наших моральних суджень виступає моральна граматики — психічний задаток, сформований мільйонами років еволюції, який складається з набору принципів, на основі яких можна створювати цілий спектр допустимих моральних систем» [1, с. 235]. У книзі наводиться ряд експериментів, в яких брали участь люди різних релігійних вірувань та атеїсти. Ці експерименти були пов'язані саме з прийняттям етичних рішень: кому в якій ситуації врятувати життя, а чий пожертвувати. У залежності від ситуації люди реагували абсолютно однаково і відсоток однаковості був близький до 97%, незалежно від того, віруючі вони чи ні. Виходячи з цих експериментів, було констатовано, що «між атеїстами та набожними людьми немає статично значущої відмінності в моральній оцінці описаних

ситуацій» [1, с. 239]. Для Р. Докінза це є аргументом, що Бог не потрібний для того, аби бути добрими чи злими.

Критикам Р. Докінза притаманно звинувачувати його в ортодоксальному атеїзмі та фундаменталістському атеїзмі. Існує дві ключові відповіді на це. Однією із сильних сторін Докінза є вміння попередити критиків його книги, яких вистачає насправді, як серед богословів (А. Макрат, Дж. Хот), так і серед невіруючих (М. Руз, Дж. Баргін, Г.І. Маркуссен). Наприклад, в той час, коли хтось сказав би, що також не вірить в сивобородого літнього чоловіка, що сидить на хмарі, уточнює, що критикує не конкретну версію Бога чи богів, а виступає проти Бога і богів, й всього надприродного, що коли-небудь вигадали чи вигадують [1, с. 42].

Проте варто відмітити, що в книзі достатньо місць, які є підґрунтям для критичних зауважень. Зокрема, Р. Докінз, говорячи про релігію, Бога, релігійний досвід, говорить саме про християнство. Щоправда, він сам зауважує, що розглядає лише групу традицій, що ведуть свій початок від Авраама, оскільки більшість читачів цієї книги історично виховані в лоні однієї із трьох найбільших монотеїстичних релігій. Взагалі не звертається до таких релігій, як конфуціанство чи буддизм, вважаючи їх не релігіями, а етичними системами, життєвими філософіями. Помітною є вибірковість аргументів, які Р. Докінз використовує, як проти доказів буття Бога, так і наводячи приклади, де релігія впливає деструктивно на свідомість людей. Позитив вбачає лише в релігійному мистецтві. Р. Докінз на сторінках книги «Ілюзія Бога» цитує зі схваленням новий набір десяти заповідей для атеїстів, які він отримав від атеїстичного сайту, без урахування здивованості, що атеїсти вимагають заповіді взагалі, не кажучи вже про точне число — десять з них [1, с. 91].

Особливу увагу привертає саме дотичність перекладу Тарасом Цимбалом назви книги Докінза з англійської мови на українську «Ілюзія Бога». Перекладач книги в одному із листувань зазначає, що намагався відтворити максимально оригінальну назву: «термін "делюзія" (психічний розлад) використати неможливо, бо з ним ніхто не знайомий і таку назву, як було наперед зрозуміло, не приймуть. Тому дупинився на "ілюзію", бо це близьке поняття». Англійською праця називається «God Delusion». У цьому словосполученні з граматичного погляду головним є слово Delusion, а залежним — God. Тобто предметом книги є делюзія, а не Бог, бо за Докінзом його не існує. Бог нічим іншим, крім ілюзії, не є. Про нього не можна говорити як про предмет дослідження, бо його не існує. Предметом дослідження може бути

лише уявлення (тобто ілюзія) у людей про те, що він існує. Тому така ілюзія, на відміну від Бога, справді існує.

Варто зазначити, що в самій книзі Р. Докінз пише, що для назви психіатри пропонували використати термін «релюзія», як позначення саме релігійної ілюзії, і були проти використовувати слово «ілюзія», оскільки воно має вузькоспецифічне означення. Чим обумовлена назва «Ілюзія Бога»? У словнику «Microsoft Word» ілюзію характеризують як «уперту хибну віру, яка не зважає на переконливі докази протилежного й часто виступає симптомом психічного розладу» [1, с. 14]. Докінз вважає, що перша частина даного визначення характеризує релігійну віру. Висуває солідарність Роберту Пірсігу, автору книги «Дзен і мистецтво догляду за мотоциклом»: «коли ілюзія притаманна одній людині – це межа божевілья, а багатьом людям водночас – це вже релігія» [1, с. 14]. Для Р. Докінза віра в Бога виникла, зокрема, в невіданні етапу еволюційної історії людини. Він принципово повторює вид релігії, продемонстрований інтелектуальною традицією в антропології: первісні люди постулювали існування невидимих сил у прагненні зрозуміти і контролювати природні елементи.

Висновки. Отже, попри те, що сам Р. Докінз визначає науку та наукові методи як один із інструментів проти релігії і розповсюдження релігійних вірувань, вважати книгу «Ілюзія Бога» необхідною в академічному середовищі релігієзнавців ми не можемо. Оскільки приклади, які наводять Річард Докінз на доказ своїх аргументів, є проблематичними з точки зору компаративістських релігієзнавчих досліджень. Позиції Річарда Докінза були б доведені, якби в своїх аргументах він використовував праці релігієзнавців, науковців, що досліджують когнітивну науку щодо релігії в т.ч. Армін Гірц, наприклад, в своїй статті «Нові атеїстичні підходи в когнітивній науці про релігію» зазначає, що було б доречним, якби в своїх дослідженнях приділяли увагу таким еволюційним дослідникам, як Терріс Дікон, Мерлін Дональд, Майкл Томазелло, Робін Данбар, Стюарт Гатрі, а також іншим психологам-еволюціоністам.

Також варто зазначити, що ряд гострих тем стосовно гомофобії, абортів, тероризму, жорстокого поводження з дітьми, масових вбивств тощо не доречно пов'язувати лише з релігією, або завжди з нею. Попри це книгу Р. Докінза варто читати, оскільки вона допомагає критично осмислювати ряд ідей, які постулюються в суспільстві, в першу чергу в контексті релігії. Критичність мислення сприяє вільному мисленню, а в рамках сьогодення – це вже є необхідністю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Докінз Р. Ілюзія Бога / Пер. з англійської Т. Цимбала, – Х.: «Клуб сімейного дозвілля», 2018. – 432 с.
2. Geertz, A. «New Atheistic Approaches in the Cognitive Science of Religion: On Daniel Dennett, Breaking the Spell and Richard Dawkins The God Delusion». – Abingdon & New York: Routledge, 2009. – 22 p.
3. Markusson, G. I. (2007) Book Review: «Richard Dawkins (2006) The God Delusion», *Journal of Cognition and Culture* 7 (2): 369–373, 370.
4. Michael Ruse «Dawkins et al bring us into disrepute» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2009/nov/02/atheism-dawkins-ruse>.
5. McGrath Alister «The Bankruptcy of Scientific Atheism» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iscast.org/McGrath_A_2007_09_Bankruptcy_of_Scientific_Atheism.

References

1. Dokinz R. Iluzija Boga / Per. z anglijs'koї T. Cimbalā. – H.: «Klub sinejnogo dozvilja», 2018. – 432 p.

Авторська довідка:

Черненко Анна Олександрівна – аспірант Центру гуманітарної освіти НАН України; e-mail: annafljche@gmail.com